

Diskursanalyse og spørsmålet om historisk endring

– fra diskursive nettverk til temporale sjikt

Helge Jordheim

Universitetet i Oslo

helge.jordheim@ilos.uio.no

Abstract

Is discourse analysis only capable of understanding a history which stands still, which, in other words, appears as “frozen”? Does the set of theories and methods usually referred to as “discourse analysis”, so instrumental in the rise of the new cultural studies at the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries, lead to what Heidegger has called *eine Stillebung der Geschichte*? By means of re-reading some of the founding texts of discourse analysis in the structuralist/post-structuralist tradition, Saussure’s *Cours* and Foucault’s *L’archéologie du savoir*, this article investigates both how the concept of *langue* tends to turn history into a synchronic and fixed network and at the same time how – in response to this problem – both authors in question envision the possibility of an alternative model for understanding the relationship between language and history, which is able to combine the systemic and the processual, the structural and the dynamic, the synchronic and the diachronic. The rudiments of this alternative model can be traced in the concepts and metaphors referring to discourse as something with a “thickness”, something multi-layered, in which there are different temporalities at work. These different temporalities, these “layers of time”, according to a term by Koselleck, can never be reduced to the synchronicity of a system or – for that matter – of a rupture. They unfold their own temporal structures, which have to be analyzed separately.

Keywords:
discourse analysis,
Foucault,
Saussure,
temporality,
history,
transformation

Når de såkalte ”nye kulturstudiene” var i stand til å fylleriste europeisk og amerikansk human- og samfunnsvitenskap, inntil representantene for eldre disipliner som litteratur, historie eller lingvistikk ba tynt om nåde (Siskin/Warner 2008), var det ikke minst takket være det man nokså upre-

sist kunne kalle ”diskursanalytisk teori og metode”. Forestillingen om at objektet for vitenskapelig undersøkelse kan være en diskurs, definert som et begrenset system av regler som muliggjør et ubegrenset antall ytringer, satte tradisjonelle faggrenser og -hierarkier ut av spill: ”Før man vet om man

har å gjøre med en vitenskap, med romaner, med politiske taler eller med et verk av en forfatter, eller til og med før man vet om man har å gjøre med en bok,” skriver Michel Foucault, en uomgjengelig skikkelse i diskursanalytisk tenkning, ”er det materiale som man skal behandle i sin opprinnelige nøytralitet, en mengde begivenheter som helt generelt befinner seg i diskursens rom” (Foucault 1969:38). I stedet for litteraturvitenskap, historie, lingvistik, kulturhistorie og religionshistorie, ser han for seg et mye mer åpent, dynamisk og tverrvitenskapelig prosjekt, som han rett og slett referer til som ”en beskrivelse av diskursive begivenheter” (Foucault 1969:39). Dette prosjektet – kunne man hevde – er det som gjennom de siste tiårene har gått under navnet ”kulturstudier” eller *cultural studies*.

Samtidig som diskursanalysen har fått fotfeste i kulturstudiene, har den selv antatt stadig nye former – i den grad at det etter hvert har blitt umulig å bruke begrepet ”diskursanalyse” som om det var klart hva vi snakket om. Diskursanalyse er i dag en sekkebetegnelse på et helt spekter av metoder og teorier, fra relativt smalsporet konversasjonsanalyse til altomfattende Foucault-inspirert samfunnsanalyse, via interaksjonsanalyse, sosiolingvistik, etnometodologi, kritisk diskursanalyse, diskurspsykologi, dialogisme i tradisjonen fra Mikhail Bakhtin og post-marxistisk hegemoniteori hos Laclau og Mouffe – for bare å nevne noen (jf. bl.a. Sørensen et al. 2008; Neumann 2001; og Jørgensen/Phillips 1999). For oss som kommer fra det historiske hjørnet, er det også nærliggende å nevne nyhistorismen, som utgikk fra miljøet rundt Stephen Greenblatt og Catherine Gallagher, og som blant annet innebærer en anvendelse av Foucaults teorier på historisk og litterært materiale (Veese 1994).

Mye av drivkraften i utviklingen av diskursanalysen som teori og metode innenfor de nye kulturstudiene stammer fra den strukturalistiske og poststrukturalistiske tradisjonen. Typisk nok har reorienteringen mot den klassiske diskursanalysen fra 1950- og 60-tallet innenfor kulturstudiene ofte foregått som reaksjon på eller i dialog med Foucaults posisjon. I stedet for å gi en oversikt over de forskjellige utgavene av diskursanalyse som gjør seg gjeldende i dagens kulturstudier, skal jeg her konsentrere meg om arven fra strukturalismen og poststrukturalismen – og hvilke metodiske og teoretiske implikasjoner den har for diskursanalysen.

Å analysere historisitet

Mye av innovasjonskraften i diskursbegrepet skyldes at det plasserer seg i skjæringspunktet mellom språk og virkelighet, eller, om man vil, mellom språk og historie. En diskurs kan ikke beskrives som noe *rent* språklig, lingvistisk, som et system av tegn uten referanse, men heller ikke som noe *rent* virkelig, i betydningen ikke-språklig, som handlinger og begivenheter. Diskursbegrepet gjør det mulig å analysere hvordan språk og virkelighet innvirker på hverandre, hvordan virkelighet er språklig konstruert, men samtidig hvordan språket reagerer på hendelser i virkeligheten – det den tyske historikeren Reinhart Koselleck har kalt ”konvergens mellom språk og historie” (Koselleck 1972: XXIII). Til syvende og sist gjør diskursbegrepet det umulig å snakke om språk og virkelighet som separate størrelser, i og med at begge inngår i det diskursive.

Av denne beskrivelsen av forholdet mellom språk og virkelighet følger at en helt sentral oppgave for diskursanalysen er å analysere *historisitet*. Å hevde at kultur, som objekt for kulturstudier, er historisk, betyr

ikke bare å si at det var annerledes før, men også – og viktigere i denne sammenheng – at kulturen er i stadig bevegelse. Kultur er et åsted for uttallige endrings- eller transformasjonsprosesser, som er spesifikke og forskjellige, og som ikke kan reduseres til en enhetlig fortelling. Det er ikke noe nødvendig, lovmessig eller enhetlig med disse transformasjonene – de er fullstendig kontingente og spesifikke og må studeres som sådan. I dette perspektivet framstår skillet mellom diskursanalyse og *historisk* diskursanalyse som meningsløst: Forstått som en undersøkelse av konvergensen mellom språk og virkelighet er all diskursanalyse i sin essens historisk orientert. Spørsmålet er hvordan diskursanalytisk teori og metode er i stand til å synliggjøre og opparbeide historisiteten som ligger nedfelt i enhver diskurs: *å analysere historisitet*.

Utgangspunktet er en mistanke om at spørsmålet kan avdekke noen paradokser i kjernen av det vi vanligvis omtaler som diskursanalytisk teori og metode, og videre, at disse paradoksene har med den strukturalistiske og poststrukturalistiske arven å gjøre. Kan det være at dominansen av diskursanalytiske modeller innenfor nye kulturstudier har medført at blikket for historisk endring, for mangfoldet av spesifikke transformasjonsprosesser, går tapt, og at man i stedet ender opp med å studere, inngående og med stor teoretisk og metodisk fantasi, et komplekst og sofistikert, men ikke desto mindre statisk og uforanderlig system? Er det slik at historien stopper, stivner eller fryses når den blir utsatt for et diskursanalytisk perspektiv? (Jordheim 2001: 204)

Debatten om Falstadsenteret som diskursanalytisk case

Enhver kultur har sin egen spesifikke historisitet, sin egen endringslogikk og endringstakt, eller også sin egen iboende

temporale struktur som organiserer forholdet mellom fortid, nåtid og fremtid. Mest synlig eller følbar blir denne historisiteten når en eller flere av diskursene som kulturen er sammensatt av, havner i utakt med dominerende tendenser i tiden, det vil si når sosiale, politiske, teknologiske, økonomiske og andre forhold er i rask og akseleerende endring, mens den aktuelle diskursen, begreper, talemåter, moralske vurderinger, strever med å holde tritt. Diskursen om okkupasjonstiden i Norge, slik den har utfoldet seg i de siste årene, er et godt eksempel på en slik situasjon, en usamtidighet mellom forskjellige diskurser, historiske begivenheter og prosesser.

Dette er ikke stedet for å ramse opp alle bidragene som i løpet av de siste par tiårene har satt seg fore å analysere det norske bildet av okkupasjonstiden, fra Anne Eriksens *Det var noe annet under krigen*, som kom ut i 1995 og tok for seg krigens rolle i norsk kollektiv hukommelse, til Synne Corells doktoravhandling om okkupasjonshistorien i norske historiebøker, *Krigens ettertid*, fra 2010. Men et av stedene der de diskursive brytningene har gjort seg sterkest gjeldende, har vært i debatten omkring etableringen av Falstadsenteret i Trøndelag, som et "minnested og senter for menneskerettigheter", som har pågått i flere runder både i rikspresse og lokal presse. I første rekke dreide debatten seg om hvorvidt den faste utstillingen på Falstadsenteret ikke bare skulle inkludere den perioden Falstad ble brukt som fange- og dødsleir av nazistene, men også forhistorien som skolehjem og fortsettelsen som fangeleir for landssvikere og senere HVPU-institusjon. Angrepene var mange og krasse – blant annet ble senteret beskyldt for å ville hvitvaske og alminneliggjøre nazismen. Tidligere har jeg skrevet to mindre artikler om debatten rundt Falstadsenteret som har diskutert de

konkurrerende læringsmodellene og historieoppfatningene som har vært i spill, i et historieteoretisk perspektiv (Jordheim 2006 og 2009). I arbeidene med disse artiklene ble det klart for meg at debatten utgjør et sjeldent godt eksempel på hvordan en tidligere hegemonisk diskurs har havnet i utakt med andre historiske og diskursive prosesser og dermed blitt innfanget i en endringslogikk med store konsekvenser for både historieforståelse og fremtidsperspektiver. Utfordringen blir dermed å finne ut hvordan slik historisk og diskursiv endringslogikk kan studeres i et diskursanalytisk perspektiv.

Nettopp denne utfordringen ligger til grunn for den relativt nylig publiserte avhandlingen *For oss er Falstad det norske Holocaust. Ein diskursanalytisk studie av debatten om krigsminnestaden Falstad i 2003–2004*, skrevet av Leiv Sem, fra 2008. I innledningen til avhandlingen spør Sem: ”Kva var det egentleg som skjedde? Korleis kunne Falstad, eit relativt lite museum på ein avsidesliggande stad, få så stor merksemd og skape så heftig debatt?” (Sem 2009:12) I en på alle måter overbevisende avhandling gir Sem både kloke og veldokumenterte svar på dette spørsmålet, som han har kommet fram til gjennom systematisk anvendelse av diskursanalytisk teori og metode, i første rekke fra Fairclough og Laclau/Mouffe. Fordi denne avhandlingen er så gjennomarbeidet, metodisk stringent, og i tillegg behandler et materiale jeg kjenner godt fra før, vil jeg gjerne bruke den til å tenke med, som en samtalepartner i mine videre diskusjoner av diskursanalysen og dens forhold til historie og endring. Spørsmålet er om den til tross for – eller kanskje snarere på grunn av – sitt sikre grep om diskursanalytiske fremgangsmåter likevel risikerer å bringe historien til stillstand, å legge den død, å ”fryse” historien.

For Sem er debatten om Falstadsenteret et resultat av en rekke diskursive praksiser, som går tilbake til tidspunktet da skolehjemmet ble opprettet rundt 1900. Han anlegger altså absolutt et historisk perspektiv. Men analyserer han også debattens historisitet, hva slags endrings- og transformasjonsprosesser den inngår i og bidrar til? Eller har historien snarere stivnet til et slags retorisk og diskursivt rom som debattantene kan hente sine argumenter fra, men som ikke egentlig innvirker på hvordan diskursen utfolder seg, tar form og endrer seg? For å forstå bedre de teoretiske dilemmaene som melder seg i Sems avhandling, skal jeg først vise hvordan de utkrystalliserer seg i det man i dag kan tenke på som diskursanalysens spede barndom, nærmere bestemt i de tidlige verkene til den franske filosofen og historikeren Michel Foucault, fra hans såkalt ”arkeologiske periode”.

Foucault, arkeologien og spørsmålet om historisk endring

Det klassiske eksempelet på hvordan diskursanalysen risikerer å ”fryse” historien, å få den til å stivne, finner vi i Foucaults *Les mots et les choses* fra 1966. I sin beskrivelse av humanvitenskapenes historie opererer Foucault som kjent med tre perioder, eller tre *epistemer*, som han kaller det, renessansen, klassisismen og det moderne. For dette formål har han utviklet en metode han omtaler som ”arkeologi”, som må kunne beskrives som et forbilde, eller i alle fall et forstadium, for dagens diskursanalyse, og som tar på seg å analysere hvordan de tre epistemene er organisert, strukturert, oppdelt og inndelt, på en måte som muliggjør en bestemt type vitenskapelig tekstproduksjon. Boka presenterer altså tre historiske perioder, tre tidsavsnitt, som avløser hverandre. Men det vi aldri får vite noe om, er

hvordan, på hvilke måter, gjennom hvilke transformasjoner et episteme erstattes av et annet; i stedet synes Foucault å operere med absolutte brudd. Nærmest på et øyeblikk, ”i ett nu”, som det het før, erstattes det fullt utviklete klassiske epistemet med et like fullt utviklet moderne episteme.

Problemet med å analysere historisk endring i et arkeologisk, det vil si et diskurshistorisk, perspektiv er velkjent i Foucault-litteraturen – og angis vanligvis som en av grunnene til at Foucault forlot ”arkeologien” som metodisk og teoretisk rammeverk for sine historiske arbeider og i stedet utarbeidet sine ”genealogiske” analyser av samspillet mellom makt og kunnskap (Dreyfus/Rabinow 1982:104ff.; Sheridan 1980:139ff.; Gutting 1989:262ff.). Men det som kanskje ikke er like kjent, er i hvilken grad Foucault selv erkjente dette problemet – og satte ord på det. Til grunn for denne artikkelen ligger en antagelse om at det ikke finnes noe bedre tekst å gå til for å forstå diskursanalysens vanskeligheter med å beskrive historisitet og historisk endring enn den boka som enhver som underviser diskursanalyse forteller sine studenter at de *ikke* bør lese – fordi den er for vanskelig, uleselig, uforståelig og ikke egentlig den metodeboka den gir seg ut for å være. Kanskje er det denne boka diskursanalysen virkelig trenger, nå som den er på god vei til å ta over både human- og deler av samfunnsvitenskapene, omdøpt til *cultural studies*, nå som den er i ferd med å bli en metode, som man kan bruke, en verktøykasse å gripe ned i – om ikke annet enn for å minne oss selv på at så enkelt er det jo ikke. Boka det er snakk om, er selvfølgelig Foucaults *L'archéologie du savoir*, ”Vitensarkeologien”, fra 1969, som vennen Gilles Deleuze like godt kalte et ”poème-archeologie” (Deleuze 1986:27), en poetisk

arkeologi, eller kanskje riktigere, et arkeologisk dikt.

I det følgende sitatet – som til alt overmål er fra en del av boka som ingen leser, fordi den inneholder en diskusjon av det som denne boka per definisjon *ikke* dreier seg om, *le changement et les transformations*, ”endring og transformasjoner” – synes Foucault å stille seg selv til veggs, ja, å holde dommedag over hele det arkeologiske prosjektet, som hadde opptatt ham siden *Naissance de la clinique* fra 1963:

Arkeologien [...] synes ikke å ta for seg historien av noen annen grunn enn for å få den til å stivne [*figer*]. På den ene siden, idet den beskriver de diskursive formasjonene, overser den de temporale seriene som kan manifestere seg i dem; den undersøker generelle regler som gjelder overalt, og på samme måte, til alle tider; påtvinger den ikke dermed en kanskje langsam og umerkelig prosess synkroniens tvangstrøye? [...] Og på den annen side, når den går til kronologien, er det utelukkende, synes det, for å fikse to faste punkt, som avgrenser positivitetene: øyeblikket når de blir til og øyeblikket når de forsvinner, som om varigheten ikke kunne brukes til annet å finne disse punktene [...]; som om tiden ikke var annet enn bruddets tomme øyeblikk, dette hvite gap, som paradoksalt nok befinner seg utenfor tiden, hvor en formasjon plutselig skiftes ut av en annen. Positivitetens synkroni, de plutselige bruddene, tiden blir unngått, og med den forsvinner muligheten for en historisk beskrivelse. Diskursen blir unndratt fra tilblivelsens lov og etablerer seg i en diskontinuerlig ikke-tid. (Foucault 1969:216)

Kanskje er dette faktisk mer modernistisk

poesi enn teori eller metode. Men innsikten og den nesten hensynsløse selvkritikken er likevel slående. Hvis Foucault har rett i at arkeologien – og i dens kjølvann, diskursanalysen – bare tar for seg historien ”for å få den til å stivne”, at tiden bare forekommer som ”bruddets tomme øyeblikk”, og at diskursens tid i realiteten er en ”diskontinuerlig ikke-tid”, synes det å være lite håp om at analyser av diskurser, enten i nåtid eller fortid, noen gang skal kunne sette ord på historisk endring – annet enn i denne ene og svært begrensede form: som absolutt diskontinuitet. Muligens er dette noe av forklaringen på det samtids- eller nåtidsfokus, den hang til presentisme som preger mye av kulturstudiene i dag (Hartog 2003). Som så ofte i Foucaults teoretiske tekster, er det ikke helt lett å si hva slags status han tilskriver den kritikk som rettes mot ham, fra andre eller fra ham selv. Uansett er det vanskelig å ikke lese passasjen ovenfor som en polemisk radikaliserings av de kritiske innvendingene som ble rettet mot *Les mots et les choses*. Fra flere hold, skriver Foucault i forordet til den engelske oversettelsen, ble han beskyldt for ”å benekte selve muligheten for historisk forandring”, når det jo, innvender han, ”var forandringer jeg ønsket å skrive om” (Foucault 1991:XII). Denne nesten umerkelige overgangen fra forandring til forandringer, som vi finner igjen i tittelen på kapitlet i *Archéologie du savoir*, som sitatet ovenfor var hentet fra, skal vi kommentere etter hvert.

Til tross for at Foucault, i kjent stil, blåser opp motargumentene til gigantiske proporsjoner før han kommer med sine drepende svar, vil jeg hevde at dette er en selvkritikk, eller kanskje snarere, en maling av fanden på egen vegg, som enhver som holder på med diskursanalyse skal ta alvorlig. Foucault er da heller ikke den eneste som gjør en lignende observasjon – nemlig

at møtet mellom språk og historie, slik det finner sted i diskursbegrepet og diskursanalysen, står i fare for å frata historien noe av dens egenart, nemlig dens absolutte foranderlighet og bevegelighet. Mer kortfattet, men ikke mindre presist, uttrykker den tyske filosofen Martin Heidegger i teksten *Die Frage nach dem Ding*:

Enhver språklig fremstilling av historien handler om noe som står stille; denne formen for historisk fremstilling er en uttrykkelig fastfrysing av historien [*eine ausdrückliche Stilllegung der Geschichte*] – mens den jo egentlig er en pågående hendelse [*ein Geschehen*]. (Heidegger 1975:33)

Selv om premissene for Foucaults og Heideggers analyser av forholdet mellom språk og historie er svært forskjellige, og Foucault ikke vil ha hatt noe sympati for Heideggers hermeneutiske poeng at historien er en ”pågående hendelse”, som også vi er en del av, er innsikten i hvordan språket ”fryser” historien, får den til å stå stille, påfallende samstemt. Spørsmålet blir om dette er den egentlig konsekvensen av å forstå historien som en rekke diskurser – at vi gjør den til et slags tablå hvor alt står stille, hvor ingenting er i bevegelse, ingenting endrer seg, ingenting skjer.

Tilløp til svar på denne utfordringen til diskursanalysen finnes både hos Laclau og Mouffe og hos Norman Fairclough, som begge bygger videre på Foucaults diskursbegrep. Hos Laclau og Mouffe bidrar forestillingen om en pågående politisk kamp, en kamp både innenfor og – kanskje aller viktigst – mellom forskjellige diskurser om herredømme og makt, eller med deres begrep om ”hegemoni”, til å bringe inn et prosess- og endringsperspektiv (Laclau/Mouffe 1985). Tilsvarende, hos Fairclough,

blir diskursen forstått i tett samspill med andre sosiale praksisformer innenfor rammen av en slags moderniseringsteori – det han i tittelen på en av sine mest kjente bøker kaller ”sosial endring” (Fairclough 1992). Begge løsninger fungerer for så vidt godt innenfor de respektive teoretiske tradisjonene, gjennom at de tilfører et dynamisk element utenfra, henholdsvis politisk kamp og sosial endring, som også bidrar til dynamikk innenfor det diskursive feltet. Likevel er det noe som blir borte her – nemlig det helt grunnleggende spørsmålet om hvordan forestillingen om en diskurs, som i en eller annen form må tenkes som et system av regler av blant annet utsagn, subjektposisjoner og sjangre, forholder seg til historien, eller til tiden, om man vil, til spørsmål om endring, om formasjon og transformasjon, brudd og kontinuitet. For å diskutere dette skal jeg gripe tilbake til det jeg anser som selve kjernetekstene i diskursanalytisk teori og metode, eller kanskje snarere en slags opphavstekster, nemlig Saussures *Cours de linguistique générale* og Foucaults *L’archéologie du savoir*, og vise hvordan disse tekstene inneholder ansatsene til et alternativt prosjekt som – etter mitt skjønn – ennå ikke er realisert innenfor diskursanalysen.

Saussure og diskursbegrepet

I den strukturalistiske og poststrukturalistiske tradisjonen henter diskursbegrepet sine sentrale bestemmelser fra den sveitsiske lingvisten Ferdinand de Saussure, nærmere bestemt fra en rekke forelesninger han holdt i Geneve mellom 1903 og 1911, som etter Saussures død ble utgitt av noen av studentene hans under tittelen *Cours de linguistique générale* (Saussure 1967). Resepsjonen av dette verket, som kan sies å ha grunnlagt moderne språkvitenskap og i tillegg har hatt vesentlig innflytelse på de

fleste human- og samfunnsvitenskapelige fag, som en slags grunnlagstekst for strukturalismen, har i stor grad dreid seg om tre dikotomier: uttrykk [*signifiant*] og innhold [*signifié*], *langue* og *parole*, synkroni og diakroni.

Hos Saussure er ikke uttrykket, en sammensetning av enkelttegn eller lyder, som vi her for enkelthets skyld kunne omtale som et ”ord”, bestemt av forholdet til et innhold, men av forholdet til andre ord, forstått som sammensetninger av enkelttegn eller lyder. Dette er en avgjørende betingelse for tenkningen om språket som et system: Det er systemet som bestemmer betydningen av enkeltdelene, ikke omvendt (Saussure 1967:166.). Og allerede her er det problemene begynner å melde seg: For hvis det ikke finnes betydninger eller elementer som har eksistens og varighet utenfor systemet, kan endring ikke bety noe annet enn at ett helt system erstattes av et annet, i form av et absolutt og fullstendig brudd. Begrepet Saussure bruker for språket som et system av regler for hvordan ord og ytringer kan dannes, er som kjent *langue* – til forskjell fra *parole*, som er den faktiske språkbruken. Det er *langue*, ikke *parole* som ifølge Saussure kan være objekt for vitenskap, i betydningen språkvitenskap (Saussure 1967:38). Likeledes er det forestillingen om *langue*, som et regelsystem hinsides den faktiske, historiske språkbruken, som ligger til grunn for diskursbegrepet, ihvertfall i Foucaults forstand – med den vesentlige forskjell at Foucault vil insistere på at reglene ikke finnes *bakenfor og hinsides* utsagnene, men *i disse selv*. De har altså ikke bare en abstrakt og teoretisk, men en faktisk historisk eksistens, som regler for blant annet hva som kan sies, og hvem som kan si det. Den tredje av Saussures dikotomier, diakroni og synkroni, kan forstås som en oppsummering og en slags analytisk

konsekvens av de to andre: Et system av tegn, som henviser til og får sin betydning i kraft av sin relasjon til andre tegn, kan jo nødvendigvis bare studeres synkront, i tverrsnitt og følgelig som system eller struktur (Saussure 1967:116). Hva skjer da med det diakrone, bevegelsen, prosessene, begivenhetene, kort sagt, historien, det vil si, ikke den store historien, men historiene, de mange små, lokale og spesifikke transformasjonsprosesser, som har det til felles at de er underlagt tidens og forandringens lov?

Innenfor Saussure-filologien er det opplest og vedtatt at disse tre dikotomiene nærmest var for heuristiske hjelpemidler å regne, at kritikken av diakrone perspektiver hang sammen med deres nærmest totale dominans i samtidig lingvistik, og at Saussure i det hele tatt var atskillig mindre rigid enn det strukturalister og post-strukturalister ville ha ham til (Scherer 1980: 73ff.). Men motsetningene han satte fingeren på lever videre innenfor diskursanalysen – ikke minst fordi de er høyst reelle motsetninger, som stiller store krav til både metodisk og empirisk arbeid.

La oss ta et eksempel. Et sentralt element i debatten om Falstad-senteret er selvfølgelig det kollektive minnet om krigen. Dette er jo et komplekst nok felt i seg selv – og ikke minst et felt som har gjennomgått en rekke transformasjoner siden 1945, slik blant andre Anne Eriksen viser det i boka *Det var noe annet under krigen* (Eriksen 1995). Der Eriksen analyserer en myte, analyserer Sem en diskurs. Perspektivene lar seg fint forene etter som mytedannelse kan ses på som en funksjon ved diskursen. Likevel blir det tydelig hvordan forestillingen om en myte, som en varig kjerne av betydning, inviterer forskeren til å samle seg om noen nøkkel-elementer, motstanden, samholdet, det moralske fellesskapet, mens diskursbegre-

pet snarere inviterer forskeren til å søke utover – som Foucault skriver: ”Man må ikke gå fra diskursen mot dens indre kjerne, mot hjertet av en tanke eller en betydning som skulle manifestere seg i den, men fra diskursen selv, fra dens framtoning og dens regularitet, mot dens ytre mulighetsbetingelser, mot det som gir opphav til den tilfældige rekke av dens begivenheter, og som fastsetter dens grenser” (Foucault 1969: 55). For Sem betyr det å lete etter krigsdiskursens ytre mulighetsbetingelser å avdekke den ”diskursorden” – et begrep han arver fra Laclau og Mouffes danske fortolkere Jørgens og Phillips – som krigsdiskursen er en del av – et område for diskursiv konflikt, eller, om man vil, en diskurs som ordner diskursen (Sem 2009:17).

I ”diskursordenen” finner Sem to diskurser til: Holocaust-diskursen og menneskerettighetsdiskursen, som også slåss om å få definere hva Falstad-senteret skal være (Sem 2009:165ff.). I denne teoretiske bevegelsen fra diskurs til diskursorden kommer både arven fra Saussure og diskursanalysens problem klart til orde: For å bestemme og analysere et element i en diskurs kreves kunnskap om et stort og stadig ekspanderende system: Mulighetsbetingelsene for en ytring finnes i diskursen, mens mulighetsbetingelsene for diskursen finnes i ”diskursordenen,” slik Sem formulerer det, eller med Foucault, i ”arkivet” eller i ”epistemet”. Dette er jo i seg selv ikke problematisk; tvert imot betyr det at stadig større deler av kulturen blir trukket inn i analysen. Problemene oppstår først hvis man vil beskrive hvordan et slikt system av diskurser utenpå diskurser, forbundet med diskurser, innleiret i diskurser faktisk også endrer seg. Skal vi tro Foucault eller Saussure, er det jo ikke mulig å isolere ett punkt i en diskurs, et begrep, en sjanger eller lignende og følge den gjennom en

rekke transformasjoner, nettopp fordi ethvert punkt er definert av alle de andre punktene og altså heller ikke kan forandre seg uten at de andre gjør det. Selv om Sem ikke påpeker disse problemene, får man en sterk følelse av at han ser dem, etter som han legger inn sterke diakrone elementer i sine analyser av de enkelte diskursene. Til gjengjeld er det ikke alltid like lett å se hva han forstår som diskursens orden, regler eller mulighetsbetingelser. Når de tre diskursene skal kobles sammen, i en diskursiv orden, er likevel faren for en *Stillegung* overhengende. Dette skal jeg komme tilbake til senere.

Språkvitenskapelige endringsperspektiver hos Saussure

Som vi har vært innom, finnes det flere måter å møte trusselen om en *Stillegung der Geschichte* på. Både Foucault i sin genealogiske periode, Laclau/Mouffe og Fairclough analyserer hvordan diskursen blir et åsted for maktkamp, mer og mindre bevisst og eksplisitt. Kampen om makt og herredømme utgjør dermed det dynamiske prinsipp som setter diskursens regler og mekanismer i bevegelse. Utvilsomt er dette en interessant og viktig dreining. Like viktig synes det imidlertid å være å forsøke å besvare spørsmålet om diskursanalysens evne til å analysere historisk endring uten å måtte gripe til en forestilling om en mer eller mindre allestedsnærværende og ikke-intensjonell makt. I stedet for å utvikle en ny teori som hviler på nye premisser, kan det være nyttig å lete etter noen andre ansatser i den eksisterende teorien og analysere deres metodiske implikasjoner.

I Saussures *Cours de linguistique générale* finnes det flere eksempler på en annen, mer åpen, dynamisk og pragmatisk språkforståelse, som gir helt andre muligheter for

å analysere endring og historisitet enn det vi har sett hittil. Et eksempel er den følgende passasjen som etter mitt skjønn burde fungere som et slags credo for diskursanalytisk teori og metode – ikke i stedet for, men *forut for* maktanalysen, som en teoretisk grunnmodell:

På ethvert tidspunkt impliserer språket på samme tid et system og en evolusjon, en institusjon i nåtiden og et produkt av fortiden. I første omgang synes det veldig enkelt å skille mellom et system og dets historie, mellom det som er, og det som var, men i virkeligheten er forholdet mellom disse to så nært at det er vanskelig å skille dem. (Saussure 1967:24)

Fortsatt tenker Saussure i motsetningspar, system og evolusjon, institusjon i nåtiden og produkt av fortiden, system og historie, som jo igjen er variasjoner av de tre dikotomiene vi diskuterte ovenfor. Men nå er det altså ikke de absolutte motsetningene, men forbindelsene mellom dem han er opptatt av – det faktum at forholdet mellom dem er ”så nært at det er vanskelig å skille dem”, som han skriver. Det Saussure åpner for, er en utveksling, et gjensidighetsforhold mellom det diakrone og det synkrone, mellom *langue* og *parole*, som reder grunnen for et annet syn på språket enn det som har vært dominerende innenfor den strukturalistiske og den poststrukturalistiske tradisjonen: Enhver analyse av en diskurs, hevder Saussure her, vil også nødvendigvis måtte omfatte en analyse av dens historiske tilblivelse – ikke bare dens synkrone mulighetsbetingelser. Men dette må igjen få konsekvenser for hvilke deler av diskursen vi er opptatt av. Hvis en diskurs skal analyseres som et ”produkt av fortiden”, må det være vår oppgave å lokalisere elementer i den

som ikke bare lar seg definere i forhold til andre elementer i et synkront nettverk, men som har en bestandighet eller også varighet utenfor denne – det være seg myter, metaforer, begrep eller sjangre.

Det Saussure ikke tar høyde for i sin temporale analyse, sin beskrivelse av forholdet mellom nåtid og fortid, er at diskurser, som "evolusjon", slik han formulerer det, også inneholder en tydelig vending mot *fremtiden*, en prognostisk eller til og med utopisk komponent. Dette aspektet er sterkt utviklet både hos Laclau/ Mouffe og Fairclough som begge kan sies å ha en kritisk, progressiv og i en viss forstand frigjørende tilnærming til studiet av diskurser og deres funksjonsmåter. Likevel følger det på ingen måte nødvendig av tanken om at enhver diskurs også er rettet mot fremtiden, at denne fremtiden skal ha noe frigjørende eller utopisk ved seg – snarere har det å gjøre med at diskurser inneholder språklige elementer som peker ut over det samtidige, som foregriper det som skal komme, på godt eller vondt. Eksempler kunne være et begrep som "klimaendring", eller hele Obamas kampanje for å bli president i USA, bygd opp rundt slagordet "We want change".

Diskursive endringsperspektiver hos Foucault

Selvkritikken jeg siterte ovenfor, som jo gikk langt i å erklære det arkeologiske perspektivet, det vil si diskursanalysen, som forfeilet, fordi den får historien til å stivne, blir ikke stående uimotsagt hos Foucault. Om han her egentlig siterer sine faktiske kritikere, eller snarere foregriper dem, skal bli stående åpent, men formålet er uansett å avtvinge seg selv noen mer nyanserte og gjennomtenkte svar på spørsmålet om diskursanalysens muligheter for å beskrive historisk

endring. Riktignok, skriver han, finner det sted en "suspendering av de *temporale seriene*", men "denne suspenderingen har nettopp som mål å synliggjøre de relasjoner som karakteriserer de diskursive formasjonenes temporalitet" (Foucault 1966: 217f.). Underforstått vil Foucault bli kvitt forestillingen om en enhetlig, jevnflytende og rettlinjet tid og erstatte den med en atskillig mer kompleks tids- og historieforståelse, sammensatt av en rekke forskjellige, avvikende og spesifikke transformasjoner som hver utfolder sin egen tid: Noen går fort, noen sakte, noen inneholder dramatiske brudd, andre utfolder lange kontinuerlige linjer. I disse passasjene dukker det opp en ny tematikk i den arkeologiske analysen, som kanskje kunne omtales som "de diskursive formasjonenes temporalitet".

En ansats – lite påaktet sådan – ligger jo allerede i begrepet "diskursiv formasjon", som i Foucault-resepsjon vel nærmest har blitt sett på som en forvanskning av "diskurs" og dermed ikke har fått noen sentral rolle i det diskursanalytiske begrepsapparat. Men kanskje er det mer på spill her enn som så: "Formasjon" har jo en dobbeltbetydning, som en ferdig utformet struktur og som et dannelsesforløp som leder fram til denne strukturen – som *resultat*, altså, men også som *prosess*. Spørsmålet er om også de prosessuelle betydningene kan sies å spille med når Foucault snakker om "formasjonsregler", om "formasjon av objekter", av utsagnsmodaliteter, av begreper og av strategier, slik han gjør det i *L'archéologie du savoir*. Innebærer selve formasjonsbegrepet at Foucault kan sies å innskrive i de enkelte diskursive enheter en tilblivelsesprosess som er temporal og historisk? Hvis det er tilfelle, kan forenklingen fra diskursiv formasjon til diskurs vise seg å underslå noen viktige teoretiske og metodiske

muligheter som ligger latent i Foucaults verk.

Ifølge Foucault kan de diskursive formasjonenes temporalitet studeres på to nivåer: i forhold til ytre begivenheter, og som en prosess innad i diskursen selv. For det første, skriver han, "benekter ikke arkeologien muligheten at det kan oppstå nye ytringer i forbindelse med nye 'ytre' begivenheter" (Foucault 1966:218). Dens oppgave er derimot å utforske det spesifikke forholdet mellom begivenheter og ytringer. Den vil med andre ord ikke undersøke den type mobilitet som får diskursen til "å bevege seg til begivenhetenes rytme" (Foucault 1969:218), som han skriver, i god arkeologisk-poetisk ånd. For det andre utgjør ikke formasjonsreglene et helhetlig og simultant nettverk. Selv om det kan finnes forbindelser, forgreninger, utledninger, avledninger som ikke utspiller seg i tiden, vil et flertall av disse forbindelsene ha en "bestemt temporal retning" (Foucault 1969:219), som Foucault skriver. Igjen blir det altså tydelig at en diskursiv formasjon ikke bare kan forstås som en struktur, men også utgjør en prosess, som utspiller seg i tiden, i historien – en orden som tar form og oppløser seg.

Dette betyr, fortsetter Foucault, at arkeologien ikke ser for seg et logisk skjema, fullstendig simultant, men heller ikke en lineær suksesjon av begivenheter – det den vil vise, er overlappningene og kryssningene mellom disse to logikkene, mellom det synkrone og det diakrone.

Jeg skal ikke her argumentere for at denne samføringen av diakrone og synkrone perspektiver er dominerende hos Foucault – like lite som den var det hos Saussure. Til det er de polemiske formålene med begge verk for åpenbare: Saussures kritikk av den diakrone språkvitenskapen, og Foucaults oppgjør med den hegelianske

åndshistorien. Men gitt at vi befinner oss i en annen vitenskapshistorisk kontekst, med andre behov og interesser, preget ikke minst av de nye kulturstudienes frammarsj, er det all grunn til å ta disse ansatsene på alvor. Både hos Saussure og hos Foucault finnes utkast til en alternativ analysemodell som ikke bare arbeider med strukturer, systemer og nettverk, men også med tid, historie og endring – med andre ord, med historisitet.

For å realisere et slikt diskursanalytisk prosjekt vil Foucault "erstatte den udiffersierte henvisningen til forandring [*change-ment*]" – som på samme tid omfatter både alle begivenheter og det abstrakte prinsippet for deres suksesjon – med en analyse av "forskjellige former for transformasjoner" (Foucault 1969:224). I tillegg vil han ta for seg ikke bare diskursens overflate, nettverkene og forbindelsen, men også det han kaller dens "tykkelse": "I stedet for å gå ut fra at diskursen bare består av en serie homogene begivenheter", skriver han et sted, "skal arkeologien skille mellom forskjellige nivåer av mulige begivenheter i diskursens egen tykkelse [*l'épaisseur même du discours*]" (Foucault 1969:223). Og så fortsetter han med å sette ord på de forskjellige nivåene eller lagene som finnes i denne tykkelsen: nivået for ytringenes singularitet, nivået for objektenes, sjangrenes, begrepenes og strategienes tilsynkomst, nivået for utledningen av nye formasjonsregler, og til slutt, nivået for avløsningen av en diskursiv formasjon med en annen. Til slutt presiserer han at det slett ikke er sikkert at transformasjoner på alle fire nivåer finner sted samtidig. I stedet vil vi måtte analysere en rekke eksempler på kontinuitet, forsinkelse, akselerasjon, tilbakekomst og repetisjon. At forskjellige transformasjoner i forskjellige sjikt finner sted samtidig, betyr heller ikke at det finnes

”et fullstendig kronologisk sammenfall mellom dem”, som Foucault skriver. Hver transformasjon, konkluderer han, kan ha sin egen temporale ”viskositet” (Foucault 1969:229).

I disse Foucault-passasjene, lest sammen med Saussure-sitatet ovenfor, finnes et diskursanalytisk program *in nuce* som etter mitt skjønn hittil har fått lite oppmerksomhet: diskursanalyse som analyse av kulturelle transformasjoner, på forskjellige nivåer, i forskjellige temporale sjikt, *Zeitschichten*, som Koselleck ville ha kalt det (Koselleck 2000), der endringsprosesser finner sted med forskjellig hastighet, stadig i utveksling med hverandre, ikke simultant, som absolutte brudd, men i et samspill med repetisjoner og tilbakevendende temaer. På denne måten ville diskursen kunne fremstå i flere dimensjoner enn tidligere: I tillegg til *bredden*, som jo er systemet, strukturen, det synkrone, og *lengden*, som er tiden, varigheten, det diakrone, finnes nå også en *dybde* – foregrepet i arkeologimetforen, men forsvunnet i all snakket om utvendighet, positivitet, nettverk og posisjoner. Dybden utgjøres av et sett av temporale sjikt med hver sine varigheter, hastigheter og transformasjoner. Metaforisk går vi over fra å tenke diskursen som et slags nett av tråder og knutepunkter, til å betrakte den som et utsnitt av jordskorpen, sammensatt av en rekke arkeologiske og geologiske sjikt, eller ”strata”, som det vel heter på fagspråket, det ene over eller under det andre. Spørsmålet blir nå hva et slikt skifte av styrende metafor – fra nett til sjikt eller strata – ville bety for framstillingen av debatten om Falstadsenteret. Hvilke muligheter finnes det til å undersøke de forskjellige diskursive transformasjonene som finner sted ”i diskursens egen tykkelse”?

Falstaddebatten revisited: diskurs og temporale sjikt

I Sems avhandling finnes det ansatser til en slik tilnærming. Fokus er på subjektposisjonene som tar form gjennom det Sem i anknytning til Laclau og Mouffe kaller ”interpelleringer” (Sem 2009:17–19). Gjennom å anlegge et tydelig diakront perspektiv vil Sem vise hvordan de subjektposisjonene som tar form innenfor rammene av de institusjonene som avløser hverandre på Falstad, skolehjem, fangeleir, først for krigsfanger og senere for landssvikere, og HVPU-institusjon, bestemmer hvem som kan ta ordet i debatten, på hvilke måter og med hvilken autoritet. Ikke overraskende kan han konkludere med at krigsfangene inntar en subjektposisjon som nærmest gir monopol på sannhet og moralsk autoritet (Sem 2009:218ff.). På denne måten kan formasjonen av subjektposisjonen også sies å utgjøre et tydelig temporalt sjikt i den diskursive ordenen som regulerer debatten om Falstadsenteret, som oppviser en stor grad av varighet og stabilitet, til tross for at andre elementer i diskursen, for eksempel appellen til den kommende generasjon, framstillingen av krigens lærdommer og innordningen av krigserfaringen i en universell moral, gjennomgår store endringer.

Men det knytter seg også noen problemer til Sems analyse av interpellering og subjektposisjoner. Han lykkes godt i å beskrive en diskursiv formasjon, i dynamisk-prosessuell forstand, nærmere bestemt formasjonen av subjektposisjoner, som et temporalt og diakront forløp, men samtidig lukker han for at transformasjoner, endringer eller brudd kan finne sted (Sem 2009:93ff.). Kan det stemme at subjektposisjonene som tok form, som ble diskursivt bestemt innenfor de aktuelle institusjonene fra 1900 og framover, kan gjenfinnes i debattene rundt Falstad-senteret? At skolehjemsgutten forblir

skolehjemsgutt, krigsfangen forblir krigsfange, landssviker forblir landssviker? For Sem finnes det en kontinuitet mellom den subjektposisjon som krigsfangene ble tvunget, interpellert inn i av nazistene under krigen, og den de inntar i debattene om Falstadsenteret. Er det en plausibel beskrivelse? Eller er det snarere en direkte følge av en diskursanalytisk analysemetode? Jeg tenderer mot å mistenke det siste. For egentlig er vel subjektposisjoner et typisk eksempel på en *signifiant*, et uttrykk i Saussures forstand, som bare lar seg definere i forhold til andre uttrykk, som knutepunkter i et nett. Subjektposisjonen eksisterer ikke utenfor diskursen som konstituerer dem. I stedet opererer Sem med én diskurs eller i det minste en diskursorden som omfatter hele perioden, fra krigen og fram til og i dag, eller når det gjelder skolehjemsguttene, helt fra århundreskiftet. Historien fryses. For Sem er etterkrigshistorien en historie om hvordan en subjektposisjon, nemlig krigsfangen, som ble etablert i nazistenes fangeleir, utvikles og formes til å bli en posisjon som gjør seg gjeldende i debatten om Falstadsenteret – kjennetegnet av en absolutt moralsk autoritet. Men kunne man ikke også hevde det stikk motsatte: at krigsfangen som subjektposisjon er en helt annen i dag enn tidligere fordi denne formes av en annen diskurs, som også omfatter krig og innesperring i andre land enn Norge, troen på universelle menneskerettigheter og en tiltakende globalisering, som gjør det stadig vanskeligere å utøve en absolutt og unik moralsk autoritet? Dessuten finner det jo sted et generasjonsskifte. De siste tidligere krigsfangene dør. Først når de er borte, får vi vel vite om denne subjektposisjonen de har inntatt gjennom så mange år, er så stabil og varig som Sem vil ha det til.

Til slutt i denne artikkelen skal jeg gi et eksempel til på de tvetydigheter som

kommer til syne i Sems glimrende avhandling når vi ikke lenger spør etter diskursive knutepunkter, men etter temporale sjikt eller nivåer. Det egentlig dynamiske prinsippet i Sems analyse manifesterer seg, i forlengelsen av Laclau og Mouffes teorier, i kampen mellom forskjellige diskurser som alle vil definere hva Falstadsenteret skal handle om: krigsdiskursen, holocaustdiskursen og menneskerettighetsdiskursen, som til sammen altså utgjør en "diskursorden". Sem lykkes godt i å beskrive og analysere kampen mellom de forskjellige diskursene, i første rekke hvordan holocaustdiskursen og menneskerettighetsdiskursen utfordrer krigsdiskursen. Men endring, transformasjoner av det bestående, finner til syvende og sist ikke sted:

Når det kom til stykket, var det likevel ikkje rom for desse historiane der. Plassen var oppteken av krigsforteljinga. I norsk samanheng er det framleis denne som dominerer, og som kan tumle med både holocaust- og menneskerettighetsdiskursane etter eige godtykke. Krigsdiskursen har rådvelde til å forme dei andre diskursane i sitt bilete. (Sem 2009:223f.)

Ved første øyekast er dette en nærliggende konklusjon. Utvilsomt har krigsdiskursen, slik den forvaltes av tidligere motstandsfolk og krigsfanger, en enorm autoritet i norsk offentlighet. Men likevel tror jeg det er mulig å nyansere bildet noe – i alle fall som en teoretisk øvelse, som kanskje igjen kan gi opphav til nye tekst- og diskursanalyser. Spørsmålet er om ikke Sem går i nettopp den fellen som Foucault beskriver: at han forutsetter en for stor grad av samtidighet, av synkroni, av simultanitet innenfor diskursene, så vel som innenfor den diskursive ordenen. I en viss forstand er det jo

selve debatten om Falstadsenteret som skaper dette inntrykket av samtidighet. Men selv om tekster og ytringer retorisk sett tilhører samme situasjon, betyr det ikke at de også er samtidige med hverandre. La oss vende tilbake til den arkeologisk-geologiske metaforen, tanken om diskursens forskjellige sjikt eller nivåer: Mens det ett sted i diskursen, i ett sjikt, kan eksistere en stor grad av kontinuitet, av repetisjon, kan det et annet sted, i et annet sjikt, finne sted et brudd, eller en transformasjon. I sin konklusjon vil Sem gjøre alle diskursene og elementene samtidige med hverandre – i form av en avgjørelse, et resultat av en politisk kamp, med vinnere og tapere. Men er det slik? Kan det ikke for eksempel hende at den relativt nye menneskerettighetsdiskursen, i sin globale utforming, utfolder en annen temporalitet som fører til omskrivninger, endringer og forskyvninger i synet på krigen? Krigsdiskursen er fortidsrettet og kan mobilisere store retoriske og moralske ressurser; menneskerettighetsdiskursen derimot henter sin autoritet fra en høyst uklar og usikker fremtid, som ikke på noen måte har samme moralske autoritet. Ikke desto mindre skaper menneskerettighetsdiskursen en forventningshorisont som nødvendigvis vil ha en sterk innflytelse på utformingen av nåtidige diskurser. Mye tyder på at tilstedeværelsen av denne forventningshorisonten vil bli stadig mer merkbar etter som avstanden til krigen blir større og generasjonen som selv opplevde den, forsvinner. Men denne type forskyvninger og usamtidigheter får vi først øye på hvis vi tar høyde for at diskurser ikke bare er nettverk av tråder og knuter, men også har en egen tykkelse eller dybde, en rekke sjikt eller nivåer, over og under hverandre, som eksisterer samtidig, men som kan ha helt forskjellige varighet, hastighet og temporal struktur.

Referanser

- Corell, Synne 2010. *Krigens ettertid. Okkupasjonstiden i norske historiebøker*. Avhandling, Universitetet i Oslo.
- Deleuze, Gilles 1986. *Foucault*. Seuil, Paris.
- Dreyfus, Hubert L./ Rabinow, Paul 1982. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. University of Chicago Press, Chicago.
- Eriksen, Anne 1995. *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Pax Forlag, Oslo
- Fairclough, Norman 1992. *Discourse and Social Change*. Polity Press, Cambridge.
- Foucault, Michel 1963. *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*. Presses universitaires de France, Paris.
- Foucault, Michel 1966. *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Gallimard, Paris.
- Foucault, Michel 1969. *L'archéologie du savoir*. Gallimard, Paris.
- Foucault, Michel 1991. *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*. Routledge, London 1991 (Førsteutgaven utgitt i 1970).
- Gutting, Gary 1989. *Michel Foucault's archaeology of scientific reason*. Cambridge University Press, Cambridge
- Hartog, François 2003. *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Seuil, Paris.
- Heidegger, Martin 1975. *Die Frage nach dem Ding*. Tübingen: Niemeyer.
- Jordheim, Helge 2001. *Lesningens vitenskap. Utkast til en ny filologi*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Jordheim, Helge 2006. "Kan vi lære av historien? – et tilbakeblikk på debatten om Falstad-senteret". *Årbok for norsk utdanningshistorie*, vol. 23, 161–166.
- Jordheim, Helge 2009. "Historia magistratae vitae i det 21. århundre. Debatten om

- Falstad,” i *Arr - idehistorisk tidsskrift*, 3-4/21, 23–27.
- Jørgensen, Marianne Winther og Louise Phillips 1999. *Diskursanalyse som teori og metode*. Roskilde Universitetsforlag, Roskilde.
- Koselleck, Reinhart 1972. ”Einleitung“. I: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Utgitt av Otto Brunner, Werner Conze og Reinhart Koselleck. Bind 1, Klett-Cotta, Stuttgart, XII–XXVII.
- Koselleck, Reinhart 2000. *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Med et bidrag av Hans-Georg Gadamer. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Laclau, Ernesto/ Mouffe, Chantal 1985. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. Verso, London.
- Neumann, Iver B. 2001. *Mening, materialitet, makt. En innføring i diskursanalyse*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Saussure, Ferdinand de 1967. *Cours de linguistique générale*. Utgitt av Charles Bally og Albert Sechehaye i samarbeid med Albert Riedlinger. Kritisk utgave ved Tullio de Mauro. Etterord av Louis-Jean Calvet. Payot, Paris.
- Scherer, Thomas M. 1980. *Ferdinand de Saussure. Rezeption und Kritik*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Sem, Leiv 2009. *For oss er Falstad det norske Holocaust. Ein diskursanalytisk studie av debatten om krigsminnestaden Falstad i 2003–2004*. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Sheridan, Alan 1980. *Discours, sexualité, pouvoir. Initiation à Michel Foucault*. Pierre Mardaga, Brüssel.
- Siskin, Clifford og Warner, William B. 2008. ”Stopping Cultural Studies”. *MLA Profession* 14, 94–107.
- Sørensen, Anne Scott et al. 2008. *Nye kulturstudier. En innføring*. SAP Spartacus, Oslo.
- Veese, H. Aram 1994. *The New Historicism Reader*. Routledge, London.